

В. Ф. Солдатенко (Київ)

До питання про початок громадянської війни на Україні

Зроблено спробу відійти від побутуючих у історіографії уявлень про початковий етап громадянської війни на Україні, довести, що її ініціатором була Центральна рада, партії та організації, що її підтримували, а великомасштабні військові дії, характерні для громадянської війни, стали реальністю з кінця листопада 1917 р.

До числа проблем, які ще ніколи не розв'язувались у історіографії однозначно, належить питання про причини та ініціаторів громадянської війни. А від того чи іншого його тлумачення, природно, походить і суттєвий різниці у визначенні початкової грані війни. Це виявилось уже в 20-ті роки і залишається нездоланим до наших днів. Зрушення, що відбулися останнім часом у процесі перебудови історичної науки, не лише не привели до зближення поглядів, іноді полярно-протилежних, а, схоже, породили новий сплеск дискусій. Їх загостренням характеризувались, зокрема, останні всесоюзні і міжнародні конференції, проведені науковою радою АН СРСР по проблемі «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», цьому питанню присвячені також досить цікаві публікації¹.

Якщо не прослідковувати розходження у підходах, логіці доведення наявних точок зору у хронологічній послідовності їх появи, а спробувати позначити найголовніші, то, як уявляється, можна виділити принаймні п'ять позицій.

Перша. Громадянську війну розпочали робітники, солдати, селяни у лютому 1917 р., коли піднялись на повалення самодержавства. Тому і частина фундаментальних праць, у їх числі і 5-томна «Історія гражданской войны в СССР», відповідний том багатотомної історії СРСР починали цю розповідь про події з лютого 1917 р.²

Друга. Громадянську війну почали трудящі країни під керівництвом більшовиків 25 жовтня 1917 р., а триумфальна хода Радянської влади вилася у ряді регіонів у військові дії, у війну, війну класову, законну, справедливу проти експлуататорського ладу. Її характер і масштаби визначалися ступенем опору контрреволюції³. І хоч в структурі численних праць проводився водорозділ між подіями, що відносилися до розвитку соціалістичної революції, і подіями, які однозначно кваліфікувалися власне як початок громадянської війни, одночасне поєднання у них обох названих етапів історичного минулого країни говорило і за те, що автори таких публікацій віддавали зрештою позначеному підходу перевагу над іншими. Нерідко прямо вказувалось на те, що громадянська війна є вищим проявом революційної класової боротьби, хоч пролетаріат завжди був проти її доведення до таких крайніх форм, а марксизм-ленінізм засуджував лівацькі погляди на необхідність громадянської війни «за будь-яких обставин»⁴.

Третя. Громадянську війну розпочали експлуататорські класи Росії при підтримці угодовців розстрілом мирної демонстрації у Петро-

¹ Литвин А. Л., Поликарпов В. Д., Спирин Л. М. Гражданская война. Ломка старых догм и стереотипов // Историки спорят. Тринадцать бесед.— М., 1988.— С. 46—83; Кораблев Ю. Защита республики // Переписка на исторические темы.— М., 1989.— С. 129—178; Школа ненависти // Родина.— 1990.— № 10.— С. 73—80 та ін..

² История гражданской войны в СССР. В 5-ти т. Т. 1.— М., 1938.— 578 с.; История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. Т. 7.— Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в СССР. 1917—1920.— М., 1967.— 751 с.

³ Октябрьская революция. Вопросы и ответы.— М., 1987.— С. 335.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция. Изд. 3-е, доп.— М., 1987.— С. 123—124; Гражданская война и военная интервенция в СССР.— М., 1983.— С. 7—8.

граді 4 липня 1917 р. Різновидом даної точки зору, очевидно, можна вважати і віднесення початку громадянської війни до корніловського заколоту — нового широкомасштабного кроку контрреволюції до встановлення військової диктатури. Віддзеркаленням такого підходу є одна з концепцій зарубіжної історіографії, згідно якої громадянську війну розв'язали більшовики у липні 1917 р. А початок вона бере ще із заяв політичних суперників більшовиків, які висунули цю тезу у ході липневих подій і розвивали її у пізніших історичних працях, таких, наприклад, як досить значний за обсягом твір П. М. Мілюкова⁵.

Четверта. Громадянську війну почали сили, що підтримували повалений Тимчасовий уряд, організувавши в останні дні жовтня 1917 р. заколот Керенського-Краснова під Петроградом і низку контрреволюційних виступів у різних регіонах на зразок каледінщини на Дону. Що торкається хронологічних рамок, то вони майже, або ж практично співпадають з тими, яких дотримуються автори позначеної вище другої позиції. Проте не можна не звернути увагу на принципову відмінність, різницю у суті аргументації, класовому визначенні табору, який виявився ініціатором дій. Не випадково такий підхід був притаманний для значної частини історико-партійних досліджень, відстоюється у ряді ґрунтовних праць⁶, публікаціях авторитетних історіографів⁷. Така точка зору завоювала досить помітні позиції і в зарубіжній літературі⁸.

П'ята. Громадянська війна у повному розумінні слова стала наслідком втручання у внутрішні справи Росії іноземних інтервентів, і її початок варто віднести до літа 1918 р. Що ж до подій, які передували цьому, то їх кваліфікують переважно як процес розвитку соціалістичної революції, утвердження Радянської влади, перших соціалістичних перетворень. Така точка зору має найбільше прихильників і найширше представлена в історичних публікаціях, в тому числі й тих авторів, які працюють нині над створенням «Нарисів історії КПРС»⁹. Прибічники позначених підходів у кожному відповідному випадку мають певний сенс, залучають статистичні викладки, логіку фактів, використовують авторитетні свідчення, в першу чергу ленінські положення (і знаходять їх, як правило, у значній кількості), однак переконати опонентів не можуть, досягти єдності поглядів так і не вдається.

Головна причина такої ситуації вбачається в оперуванні різними критеріями, а також прагненні знайти передусім спільні риси і характеристики як для революції, так і для громадянської війни, що й дає підстави взаємно включати події однієї в контекст іншої. Довести неправомірність даного підходу, думається, неможливо та, очевидно, і не варто. А ось пошукати визначення суті такого явища, як громадянська війна в площині не тотожності, а відмінностей від такого феномена, як революція, думається, є прямий смисл. В такому разі, уявляється, можна досягти більшого, ніж раніше, ступеня чіткості у з'ясу-

⁵ Мильков П. М. История второй русской революции. Том первый. Борьба буржуазной и социалистической революции. Выпуск второй. Корнилов или Ленин?—София, 1921.— 291 с.

⁶ Гражданская война в СССР. В 2-х т. Т. 1. Подавление внутренней контрреволюции. Срыв открытой интервенции международного империализма (октябрь 1917 г.—март 1919 г.).—М., 1980.— 368 с.; Марксизм-ленинизм о диалектике революции и контрреволюции.—М., 1984.— С. 144; Минц И. И. История Великого Октября.—Т. 3.—М., 1977.— С. 881; Исторический опыт трех российских революций. Кн. 3. Коренной поворот в истории человечества // Великая Октябрьская социалистическая революция.—М., 1987.— С. 506—556.

⁷ Поликарпов В. Д. Начальный этап гражданской войны (история изучения).—М., 1980.— 372 с.

⁸ Рабинович А. Большевики приходят к власти. Революция 1917 года в Петрограде.—М., С. 328; Карр Э. История Советской России. Кн. 1:—Том 1 и 2. Большевицкая революция.— 1917—1923.—М., 1990.— С. 136.

⁹ Коммунист.— 1990.— № 14.— С. 95—96.

ванні рамок громадянської війни, як у масштабах країни, так і на регіональному рівні.

Якщо відштовхуватись не лише від суспільствознавчої теорії і від семантики понять, а — додатково і від практичного досвіду 1917—1920 рр., то, думається, варто звернути увагу на такі найсуттєвіші відмінності між громадянською війною як такою і революцією.

Громадянську війну характеризує участь у ній регулярних професіональних військових формувань (хоч не виключаються і озброєні цивільні особи), функціонування спеціальних органів ведення війни, які здійснюють у повному розумінні слова військові дії із застосуванням всіх родів військ, їх відповідним, за останнім словом науки і техніки, оснащенням. Військові дії громадянської війни, як правило, продовжуються довгий час, захоплюють значні території, на певний період відбувається їх поділ. Для характеристики процесів громадянської війни оперують такими термінами, як фронти, лінії фронтів, армії, стратегія і тактика тощо.

Революція (не у широкому соціальному розумінні, а як політичний акт зміни, завоювання влади, її зміцнення) якщо і виливається у військові дії (причому вони не завжди невідворотні), то на певний, частіше за все — недовгий час. Збройні дії в одних пунктах нерідко доповнюються мирними формами боротьби і перемогами, що досягаються в інших районах. Територіально сфера застосування військових сил, збройних форм боротьби здебільшого обмежена. Учасниками збройних операцій в революції значною мірою, а іноді і переважно, є цивільні особи — непрофесіонали, які повертаються до своїх основних занять після вирішальної класово-політичної битви.

Викладені міркування, як уявляється, мають додаткове значення для методики досліджень процесів революції і громадянської війни на регіональному рівні. Адже ситуація тут виглядає ще більш заплутаною, аніж щодо історіографії Жовтня і громадянської війни в загальноросійському масштабі.

Більшість авторів, виходячи з усталених уяв про єдність історичного процесу, його взаємообумовленість і взаємозв'язок у масштабах країни, свідомо прагнула підтвердити загальні закономірності розвитку революції і громадянської війни, і з цих засад поширювала позначені вище підходи на трактування подій 1917—1920 рр. на відповідні регіони, у тому числі й національні. Щоправда, робилося це не завжди коректно, подекуди штучно. Водночас нерідко виявлялась така своєрідність прояву загальних тенденцій як за хронологією, так і за суттю, яка, здавалось, з обов'язковістю змушувала шукати нові підходи, крім тих, які використовувалися при аналізі загальноросійських процесів. Та на практиці було інакше — спостерігалися відхід від чіткої постановки питань і затушовування відповідей на них.

Останні застереження значною мірою характерні для історіографії Жовтня і громадянської війни на Україні. В цьому переконують хоча б основні, узагальнюючі праці. «Нариси історії Комуністичної партії України», що витримали чотири видання, виділяють спеціальну главу «Більшовицькі організації України в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Утворення Комуністичної партії (більшовиків) України (1918—1920 роки)». Їй передуює глава «Боротьба більшовицьких організацій за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (листопад 1917 року — березень 1918 року)». І формулювання глав, і, що суттєвіше, їх зміст свідчать, що власне громадянська війна на Україні почалася у березні 1918 р.

Близькою до викладеної є точка зору упорядників тритомного збірника (в чотирьох книгах) «Гражданская война на Украине. 1918—1920 годы», перша книга першого тома якої (К., 1967) названа «Визвольна війна українського народу проти німецько-австрійських окупантів. Розгром буржуазно-націоналістичної директорії», а перший

вміщений документ — декрет — «Соціалістична Вітчизна в небезпеці» — датований 21 лютого 1918 р.

Два інших фундаментальних видання — багатотомна «Історія Української РСР» і «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.»¹⁰ вуюють по суті питання про початок громадянської війни як такої. П'ятий том багатотомної історії УРСР (у російському виданні — відповідно шостий том) названо «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні» з хронологічними рамками: початок 1917 р. — кінець 1920 р. Цікава композиція відповідних розділів: «Жовтень на Україні. — Створення Української Радянської держави. — Розгром Центральної ради і каледінщини. — Перші кроки соціалістичного будівництва на Україні. — Визвольна війна трудящих Радянської України проти німецько-австрійських окупантів і боротьба з внутрішньою контрреволюцією». Згідно такої логіки — військові дії Центральної ради і Каледіна, розгром сил останніх — це ще не громадянська війна, а події, які вписуються в контекст процесу тріумфальної ходи Радянської влади. Такий підхід притаманний і для багатьох інших видань.

В результаті загальна ситуація виглядає таким чином. Праці, присвячені історії Жовтневої революції на Україні, завершальною гранню мають лютий-березень 1918 р.¹¹ І це цілком виправдано. Саме таким датуванням позначається завершення процесу тріумфального маршу революції на Україні, що в свою чергу зумовлювало пропозиції щодо періодизації нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України»^{11а}.

Однак об'єктивно в скрутному становищі опиняються ті вчені, які бажали б почати дослідження з початку громадянської війни. Розуміючи, зокрема, що військові дії на Україні у листопаді 1917 р. — лютому 1918 р. не просто втиснути у поняття «боротьба за встановлення влади Рад», «тріумфальна хода революції», частина з них стає на шлях аналізу подій, кваліфікованих як стан громадянської війни у тісному переплетінні з подіями революції (а автори колективної праці «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні» взагалі поєднали в одному розділі «За встановлення влади Рад на Україні» розповідь про події з 25 жовтня 1917 р. аж до моменту утворення СРСР у 1922 р., включаючи сюди весь період громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції)¹². Інша ж частина істориків просто відштовхується від того, що початкове масштабне зіткнення сил революції і контрреволюції досліджено істориками Жовтня і тому лише продовжують хронологічно вивчення процесів, початок яких відноситься до більш ранніх етапів. В результаті виходить, що початкова грань громадянської війни як би розмивається, а події, що відносяться до неї, так чи інакше «потопають» в інших процесах, які виглядають начебто більш важливими, значущими.

Досягнення чіткості, ясності у поставленому питанні надзвичайно

¹⁰ Історія Української РСР. В 8 т., 10 кн. — Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні 1917—1920. — К., 1977. — 592 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3-х т. — К., 1967. — 473 с.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. — Ч. 1. — 2. — К., 1977. — 716 с.; 1982. — 960 с.; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. — К., 1980. — 373 с.; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986. — 625 с.; Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — К., 1987. — 439 с. та ін.

^{11а} Солдатенко В. Ф. До питання періодизації історії Компартії України // Укр. іст. журн. — 1989. — № 8. — С. 14—23.

¹² В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. — К., 1967. — С. 171—285.

важливі не лише з суто наукової точки зору. З нерозробленості даного аспекту нашої історії досить вміло користуються ті політичні сили, які виступають проти соціалістичного вибору, здійсненого українським народом у 1917 р. Реанімуються, зокрема, твердження політичних діячів з антирадянського табору, згідно яких проти Української Народної Республіки, її законної влади — Центральної ради — на початку грудня 1917 р. було розпочато військову агресію сусідньої Радянської Росії на чолі з керованим В. І. Леніним Раднаркомом. Такої ж точки зору дотримувалась і значна частина зарубіжних авторів, які протягом десятиліть пов'язували початок громадянської війни на Україні з «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». Нині їх праці знаходять дедалі більше поширення на Україні. Їх нерідко супроводжують найвищими оцінками як абсолютно об'єктивні, істинні дослідження. Без скільки-небудь серйозного вивчення документів деякі автори новітніх публікацій прагнуть до крайнього нагнітання пристрастей навколо тієї ж таки тези про «ганебну роль» більшовиків, Леніна у розпалюванні ворожнечі проти українського народу, у розв'язуванні війни проти суверенної української держави — буржуазної УНР, прямими нащадками і спадкоємцями якої беззастережно себе оголошують і за відродження якої ставлять завдання боротися. А саме таким є, наприклад, прагнення Української міжпартійної асамблеї¹³. З апеляцією до явно сумнівних засобів намагаються висвітлювати найскладніші питання В. Дорошкевич і М. Волошин, О. Романчук¹⁴ та ін.

Роблячи спробу розібратись у поставленому питанні, варто отже одночасно шукати як нові можливості його трактування на логічно-теоретичному рівні, так і додатково проаналізувати сутність подій, якими наповнювалось політичне життя України у листопаді 1917 р. — лютому 1918 р.

До цього часу досягло своєї кульмінації протиборство двох різнонаправлених тенденцій: революційно-соціалістичної і реформістсько-ліберальної. Першу уособлювали більшовики, значна маса трудящих України, об'єднаних різними організаціями — Радами, профспілками, фабзавкомками, селянськими, солдатськими комітетами тощо. Вони радо зустріли повідомлення про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, рішення II Всеросійського з'їзду Рад, активізували свою боротьбу за робітничо-селянську владу. Другу тенденцію уособлювали українські партії — соціалістів-федералістів, соціал-демократів, есерів, що об'єднали свої сили в Центральній Раді. Остання піднялася на гребінь суспільного життя як поборник національних інтересів українців, проте при кожній скільки-небудь серйозній колізії замирялася з Тимчасовим урядом, який проводив неприкриту великодержавну політику. До розв'язання пекучих соціальних питань українського народу до Жовтня та, власне, і пізніше Центральною радою приступити так і не спромоглася. Українські партії на чолі з Центральною радою без вагань виступили проти збройного повстання в Петрограді, прагнень поширення влади Рад на Україні. Скориставшись розгромом сил Тимчасового уряду в Києві під час збройного повстання 29—31 жовтня 1917 р., вони захопили владу в місті, проголосили Раду крайовою владою. За влучною оцінкою В. І. Леніна, Україна пережила «організацію влади українських Керенських»¹⁵.

¹³ Вечірній Київ. — 1991. — 4 лютого.

¹⁴ Дорошкевич В., Волошин М. Незалежність України: нова спроба. Загляньмо до радянських джерел. // Літ. Україна. — 1991. — 3 січ.; Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою // Дзвін. — 1990. — № 8. — С. 76—92. (В дещо розширеному варіанті ця стаття видана в Києві того ж року товариством «Знання» Української РСР). та ін.

¹⁵ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11(24) січня // Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 258.

Природно, подальший перебіг подій вирішальною мірою залежав від політики, яку обирали дві полярно протилежні сили, що прагнули до встановлення своєї влади, а результат їх протистояння і двобою в кінцевому рахунку визначався тим, на чийй стороні опиниться більшість народу, який з альтернативних шляхів подальшого розвитку ця більшість обере.

Незважаючи на деякі відмінності, які були у більшовиків різних регіонів у їх ставленні до Центральної ради, можна виділити кілька якісних етапів. Перший — до кінця листопада 1917 р. В цей час більшовики неодноразово здійснювали кроки, які відкривали можливості для угод, співпраці, компромісів з Центральною радою, партіями, що її підтримували. Це і делегування представників Київського комітету РСДРП(б) до Крайового комітету по охороні революції 25 жовтня 1917 р. (а представників ряду інших комітетів до місцевих комітетів охорони революції), визнання Центральної ради спочатку верховною владою в Києві, а потім і на Україні (а на місцях — влади Рад), пропозиції про спільне скликання з Радою І Всеукраїнського з'їзду Рад для остаточного розв'язання питання про владу, формування державних установ, підзвітних всьому українському народові. Але простягнута для співпраці рука незмінно зависала в повітрі, а розрахунки на мирний варіант розвитку революції і «законне», тобто через народне представництво на з'їзді Рад розв'язання питання про владу, згідно волі більшості народу, реалізуватись не могли. Ситуація ускладнювалась і тим, що до попередніх суперечностей після Жовтня додалися нові. Центральна рада, що впродовж восьми місяців панування Тимчасового уряду принизливо зносила його зневагу до будь-яких національних домагань українців і висловлювала лише обіцянки у майбутньому вирішити Всеросійськими установчими зборами питання про автономію України, з перемогою Жовтня поспішила оформити національну буржуазну державність.

7 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради (Президії) було ухвалено III-й універсал, яким оголошувалося утворення Української Народної Республіки, як федеративної частини Росії. Але Рада виступила проти робітничо-селянського ладу в країні. Вона видала офіційні розпорядження про непідкорення декретам і законам Радянської влади. Генеральний секретаріат Ради вжив заходів проти запровадження робітничого контролю над виробництвом, заохочував локауту підприємців, саботаж чиновників, гальмував поширення більшовицької преси, намагався перешкодити зв'язкам місцевих Рад і комітетів більшовиків з Петроградом.

Виходячи з невизнання влади Раднаркому в центрі країни і Рад на місцях, Центральна рада заявила в III універсалі не лише про своє прагнення зміцнити буржуазний лад на Україні, а й про бажання взяти на себе роль «рятівника» буржуазної Росії. «...Ми твердо станемо на нашій землі — говорилося в універсалі, — щоб силами нашими допомогти всій Росії... Маючи силу й владу на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії»¹⁶. Взявши на себе роль одного із всеросійських центрів консолідації контрреволюційних сил, Центральна рада 6 і 12 листопада підписала у Ставці угоди про військове співробітництво проти Радянського уряду. Умовами документів передбачалось формування українізованих частин, зосередження їх на Румунському і Південно-Західному фронтах, підкорення цих фронтів Центральній раді, перехід на службу до Генерального секретаріату російських штабних офіцерів та ін.¹⁷.

¹⁶ Нова рада.— 1917.— 8 лист.

¹⁷ Киевская мысль.— 1917.— 7 нояб.; Вісник Генерального секретаріату УНР.— 1917.— 23 лист.

На основі досягнутих угод при сприянні Ставки Центральна рада перш за все прагнула дезорганізувати Північний і Західний фронти. Закликаючи до створення «українських» частин, формуючи їх і направляючи на Україну, посланці Ради вносили розкол у спільні частини і з'єднання. Таким же чином вони діяли на Південно-Західному і Румунському фронтах, які Центральна рада оголосила об'єднаним Українським фронтом, призначивши головнокомандуючим царського генерала, ярого монархіста Щербачова. У листопаді були українізовані штаби Київського і Одеського військових округів. Спішно формувалися частини типу корніловських ударних батальйонів — гайдамацькі курені, курені смерті тощо. Причому до їх складу нерідко зараховувалися офіцери і юнкери-росіяни. Одночасно під виглядом надання «тимчасових відпусток», а також рішень про демобілізацію ряду вікових призовів Центральна рада форсувала події передусім у тих частинах, що більше за інші підтримували більшовиків, Радянську владу. При цьому увага трудящих приверталась більшовиками до того, що не лише страх бути поваленими гонить всі контрреволюційні сили під захист Центральної ради, що тут визрівають далекосяжні плани реставрації буржуазних порядків в цілому в країні. «Дрібнобуржуазні демократи, контрреволюційні генерали, відставні бюрократи, союзні дипломати — вся ця пишна зграя «друзів» революції з'їжджається під гостинне крильце Центральної ради для того, щоб утворити нову Вандею, новий Версаль, завдання якого «залізом і кров'ю» погубити північну комуну»¹⁸. Дещо пізніше В. К. Винниченко з цього приводу напише: «...Не дивно, що до нас з півночі скочувались усі черепки розбитих большевиками буржуазних органів і апаратів. Ми з гордостю й самовдоволенням підбирали ці недоломки й поміщали їх на найкращі місця.

...Ми їх називали спеціалістами, «фаховцями», знавцями свого діла. О, вони, справді, були знавці «свого діла», діла підтримання насильства й грабіжництва пануючих кляс. Вони себе потім добре показали...»¹⁹ 8 листопада за розпорядженням Генерального секретаріату були звільнені заарештовані в ході збройного повстання в Києві колишні командуючий округом генерал Квєцинський і комісар Кириєнко.

До Центральної ради як одного з наймогутніших центрів контрреволюції дедалі частіше стали звертати свої погляди і імперіалісти країн Антанти. Не випадково Ставка планувала перебазуватися саме на Україну. Коли ж вона була ліквідована революційними солдатами, її рештки втекли до Києва. Сюди ж прибуло чимало контрреволюційних генералів і офіцерів, колишніх членів Тимчасового уряду, лідерів і активістів монархічних, буржуазних і дрібнобуржуазних партій. За неповними даними, до Центральної ради в цей час прибуло більше 30 тис. російського контрреволюційного офіцерства²⁰.

В той час з таких подій ніхто не робив ніякого секрету. І більшовицька преса досить часто зверталась до цього факту. Так, у статті «Контрреволюція і її нові лакеї», надрукованій у «Донецком пролетаріи», відзначалось: «Не дивно, що всі вороги робітнико-селянської революції негайно ухопились за Раду. Рада стала союзником, якщо не оплотом буржуазної контрреволюції. Поміщики, заводчики, чиновники, дипломати і агенти імперіалістичних урядів потягнулись до Києва, до Ради»²¹. До Києва з Могильова оперативно перебрались військові місії Англії і Франції при Ставці, консульства ряду західних країн. 13 листопада військові представники Англії і Франції зуст-

¹⁸ Пролетарская мысль (Киев). — 1917. — 12 нояб.

¹⁹ Винниченко В. К. Відродження нації. Ч. II. Київ—Відень. — 1920. — С. 117.

²⁰ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 195.

²¹ Донецкий пролетарий (Харьков). — 1917. — 8 дек.

рілись з С. В. Петлюрою — генеральним секретарем військових справ і висловили свою підтримку військовим заходам Центральної ради, домовилися про призначення при Генеральному секретаріаті офіційних представництв, а також фінансову допомогу новим «друзям і союзникам». Американський консул Д. Дженкінс після зустрічей з керівниками Центральної ради зробив висновок про те, що Антанта у своїх класових розрахунках може повністю покласти на Раду²². Франція ж без вагань надала Центральній раді позику в 11 млн. фунтів стерлінгів. У відповідь С. В. Петлюра обіцяв «союзникам» виставити 500-тисячну армію»²³. Останнє, очевидно, особливо тішило представників Антанти, які ще з початку світової війни хитромудро перекладали основний тягар війни на своїх східних партнерів і нагромадили щодо цього чималу практику. Зусилля ж Радянської Росії щодо припинення війни аж ніяк не «вписувалися» у їх плани. І Антанта готова була надавати допомогу» противникам Раднаркому, прихильникам продовження війни. Досить стрімкими виявилися і кроки Центральної ради, спрямовані на консолідацію всіх внутрішніх сил, що протистали Радянській владі. Вона встановила контакти і співпрацювала із Сфатул-Церієм (Крайовою радою) — буржуазно-націоналістичним урядом бессарабських поміщиків і буржуазії, спорідненою собі Білоруською радою, татарською буржуазно-націоналістичною партією «Міллі-фірка» у Криму.

Та найбільші надії Центральна рада покладала на кадетсько-каледінську контрреволюцію як на наймогутніший на той час збройний оплот боротьби проти влади Рад. Рада всіляко допомагала примножувати військовий потенціал генерала Каледіна, що оголосив війну Радянському уряду. Уже на початку листопада було організовано від'їзд з Києва Олексіївського, Костянтинівського і Миколаївського юнкерських училищ, а також шкіл прапорщиків. Через Київ і інші міста України безперешкодно пропускалися на Дон з фронту ешелони козачих військ, але затримувалися революційні частини, що направлялися для боротьби з каледінцями. Раду зовсім не бентежило, а, мабуть, скоріше влаштовувало те, що Каледін окупував частину України — Донбас як форпост соціалістичної революції в краї.

10 листопада Генеральний секретаріат постановив негайно вступити в переговори з урядами Дону і Кубані про створення єдиного антирадянського уряду. 15 листопада військовий уряд Каледіна схвалив пропозицію Центральної ради про створення «федеративного» антирадянського уряду Росії. Передбачалося, що місцем перебування «уряду» буде Харків²⁴. Дещо пізніше для продовження переговорів у цьому напрямку до Києва прибула спеціальна делегація від південно-східного союзу козацтва і кубанського уряду. Переговори виявили співпадиння поглядів обох сторін²⁵. З метою координації дій контрреволюційних сил Центральна рада і Каледін у листопаді обмінялися постійними представниками — відповідно ними стали офіцер Богданівського полку, член Малої ради Галаган і підосавул Черемшанський²⁶. Верхи козацтва домовилися з С. В. Петлюрою про розміщення козачих частин на всіх вузлових станціях і важливих стратегічних пунктах України — від Румунського фронту до Кубані і Дону. І слід зазначити, що у ряді міст, наприклад у Олександрівську, боротьба за встановлення влади Рад набрала затяжного характеру саме через те, що на перешкоді тут стали козачі війська, а також

²² Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920). — Львів, 1964. — С. 175.

²³ Рідний курінь. — 1917. — 23 листоп.

²⁴ Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад. — К., 1983. — С. 39.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

ескадрони кримських татар²⁷. Таким чином, у подіях кінця осені 1917 р. Центральна рада з самого початку зайняла не просто контрреволюційну, але навіть агресивно-контрреволюційну позицію, що логічно вела її до відкритої конфронтації з Радянською владою, яку дедалі могутніше підтримував український народ.

На протигагу прагненням Центральної ради, як наслідок політичної поляризації, на Україні наростав процес боротьби трудящих за встановлення робітничо-селянської влади, за запровадження соціалістичної радянської державності. І тенденція ця дедалі посилювалася, виявляючи з кожним днем зростання впливу на маси більшовицьких ідей, наочно демонструючи швидку зміну співвідношення сил на користь революції. Продовжуючи реалізацію лінії на встановлення Радянської влади, організації РСДРП(б) домагались переобрання всіх тих Рад, які відмовлялись визнавати Жовтневу революцію, РНК, владу Рад на місцях. У листопаді-грудні під контролем більшовиків у результаті проведених перевиборів опинились Харківська, Катеринославська (міська і губерньська), Юзівська, Лозово-Павлівська, Кадіївська, Бердичівська, Вінницька, Дубенська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Луцька, Могилів-Подільська, Проскурівська, Ровенська, Старокостянтинівська, Тульчинська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та багато інших Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшовицькі резолюції схвалювали обласні, губерньські, районні з'їзди Рад. Більшовики здобули перевагу і в однотипних з Радами органах — Військово-революційних комітетах всіх чотирьох армій, дислокованих у межах України — VII, VIII, XI, Особливий і у фронтовому ВРК, у багатьох корпусних, дивізійних, полкових, ротних комітетах.

Дедалі активніше на підтримку більшовиків виступали різного роду селянські організації, передусім Ради селянських депутатів. Великі зрушення спостерігались у фабзавкомках, профспілках, що були вже на той час справжніми фортецями більшовизму. Процес більшовизації мас, що бурхливо протікав на тлі загострення революційної кризи, з кожним днем настійніше зумовлював проведення такої представницької політичної акції, скликання такого представницького форуму, які б стали справжніми виразниками настроїв, волі, прагнень трудящих, розв'язав на їх користь назрілі проблеми суспільного розвитку. На думку більшовиків, на таку роль найбільшою мірою міг претендувати з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Власне, ідею його скликання вони висунули невдовзі після Жовтневого збройного повстання. Але Центральна рада, якій пропонувалося скликати такий з'їзд спільно, не лише відповіла відмовою, а й намагалася в пропагандистсько-політичній роботі перешкодити цьому. За таких обставин сама по собі підготовка радянського форуму набула антирадівського спрямування.

Всі ці обставини досить добре розуміли члени РНК і щодо подій на Україні зайняли досить чітку позицію, в основі якої лежало принципове відстоювання інтересів трудящих, боротьба з прибічниками старого ладу. Ніяких двозначностей, дворушництва, політиканства у поведінці РНК не було. Про це переконливо свідчать численні факти і документи.

17 листопада відбулася розмова по прямому проводу члена обласного комітету РСДРП(б) і обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю С. С. Бакинського з народним комісаром у справах національностей Й. В. Сталіним. При цьому був присутнім і взяв участь у розмові М. В. Порш (Рада контролювала телеграф і без свого нагляду не дозволяла нікому користуватися засобами зв'язку). Генеральний секретар виклав пози-

²⁷ Там же. — С. 53.

цію Центральної Ради: невизнання РНК, створення «обласними урядами» федеративного уряду Росії, заперечення необхідності скликання з'їзду Рад. Під час розмови з С. С. Бакинським Й. В. Сталін схвалив ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. «Влада в краї, як і в інших областях,— підкреслив він,— повинна належати всій сукупності робітничих, солдатських і селянських депутатів... Ми всі думаємо, що абсолютно необхідний з'їзд представників робітничих, солдатських і селянських депутатів України... Ми всі вважаємо, що ви — кияни, одесити, катеринославці та інші повинні негайно взятися за скликання такого з'їзду, звичайно, разом з Радою. ...Ще раз повторюю нашу спільну думку: негайно скликати крайовий з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні. Питання про Радянську владу в центрі і на місцях не допускають жодних поступок»²⁸.

Отже, у розмові з С. С. Бакинським Й. В. Сталін не заперечував проти наміру більшовиків Києва скликати Всеукраїнський з'їзд Рад спільно з Центральною радою. Це, звичайно, не означало, що існували будь-які ілюзії щодо можливості співробітництва з цим органом і тому Й. В. Сталін вказував на недопустимість ніяких поступок у питанні про Радянську владу в центрі і на місцях.

Про те, що рекомендації Й. В. Сталіна слід розуміти саме так, свідчать і його статті в «Правді» в грудні 1917 р. Так, у «Відповіді українцям» говорилось: «Рада Народних Комісарів домагається саме того, щоб вся влада на Україні належала українському народу, тобто українським робітникам і солдатам, селянам і матросам, без поміщиків і капіталістів — це, якраз, і є та сама народна влада, за яку бореться Рада Народних Комісарів. Генеральний Секретаріат не хоче такої влади, бо не бажає обійтись без поміщиків і капіталістів»²⁹.

У розрахунку на ознайомлення з своєю принциповою позицією РНК опублікував 24 листопада стенограму розмови Й. В. Сталіна з С. С. Бакинським у газеті «Правда». А наступного дня у «Известиях» була вміщена промова В. І. Леніна на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту, в якій, зокрема, говорилося: «Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відігравала роль ката над іншими народами. Це минуле ми змемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені.

Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні»³⁰.

В тому ж номері «Известий» було надруковано ще один принциповий документ — стенограму розмови Л. Д. Троцького, наркома у закордонних справах, з Верховним головнокомандуючим М. В. Криленком від 24 листопада, у якій, зокрема, йшлося й про те, що «не маючи наміру ні в найменшій мірі нав'язувати свою волю українському народу, Рада Народних Комісарів у той же час готова всіма залежними від неї засобами підтримати Ради українських робітників, солдатів і бідніших селян в їх боротьбі проти буржуазної політики керівників нинішньої Центральної ради»³¹. Таким чином, позицію РНК аж ніяк

²⁸ Пролетарская мысль (Київ).— 1917.— 18 нояб.; Киевская мысль.— 1918.— 18 нояб. (утр. выпуск).

²⁹ Сталін Й. В. Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті // Твори.— Т. 4.— С. 7—8.

³⁰ Ленін В. І. Промова на Першому Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 р. // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 111—112.

³¹ Известия (Петроград).— 1917.— 25 нояб.

не назвеш нелогічною, неясною. Природно, вона впливала на настрої трудящих України, допомагала тій їх частині, які ще довіряли Центральній раді, позбутися ілюзій.

В свою чергу, добре прогнозуючи рішення з'їзду Рад, українські партії і організації вирішили переломити ситуацію на свою користь. По-перше, вони зманеврували і від непопулярної позиції заперечення з'їзду перейшли на прямо протилежну— оголосили про свою участь у ньому. Проте Центральна рада добре розуміла, що безперешкодний розвиток процесу підготовки з'їзду Рад був для неї рівнозначний самогубству, оскільки катастрофічно звужував соціальну базу, на яку вона до цього спиралася. Тому, по-друге, центр ваги своєї діяльності Рада перенесла у площину збройної боротьби проти більшовиків, революційних сил, що орієнтувалися на владу Рад. Рада продовжувала нагромаджувати військові сили. Ще до Жовтня було «українізовано» дві дивізії на Північному, шість дивізій на Південно-Західному і п'ять на Румунському фронтах³². У ряді міст було «українізовано» запасні піхотні полки, їх наділили поліцейськими, караульними функціями. У Києві на кінець жовтня Рада мала у своєму розпорядженні 20 тис. солдатів, а в подальшому гарнізон постійно збільшувався. Безпосередньо біля Києва знаходився 1-й український корпус генерала П. П. Скоропадського — потомка українського гетьмана і в недавньому відвертого російського чорносотенця. Із зміною кон'юнктури він швидко перекинувся у табір Центральної ради. Поряд з Києвом дислокувались чехословацький корпус і польські націоналістичні формування, що також підтримували Раду.

(Далі буде)

Одержано 02.04.91

Предпринимается попытка отойти от бытовавших в историографии представлений о начальном этапе гражданской войны на Украине, доказать, что ее инициатором была Центральная рада, поддерживающие ее партии и организации, а широкомасштабные действия, характерные для гражданской войны, стали реальностью с конца ноября 1917 г.

³² История Коммунистической партии Советского Союза.— Т. 3.— Кн. 1.— М., 1967.— С. 400.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті йдеться про долю академіка М. І. Яворського, безпідставно засудженого за справою так званого «Українського національного центру». Автор торкається ситуації, пов'язаної з голодом 1932—1933 рр., яку Сталін використав для згортання політики «українізації».

«По всіх лініях,— писав у 1931 р. журнал «Більшовик України»,— яворщина виступає перед нами як спроба затінити класові суперечності в середині української нації й тим самим є безпосередній чинник

* Продовження. Початок у № 12 за 1990 р., №№ 2, 4, 5, 6 за 1991 р.